
ФРАЗЕМИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ СИДОРА ВОРОБКЕВИЧА)

Шатілова Наталія

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-712-3-1-23>

ВСТУП

Українська фразеологія повсякчас перебуває в дослідницькому полі наукових студій. Не одне покоління вітчизняних мовознавців присвятило праці різноаспектному її аналізу, розробляючи теорію фразеології, вивчаючи її історію та етимологію, досліджуючи творення, семантику, структуру, стилістику фразем, описуючи їхній взаємозв'язок з історією, культурою та побутом народу, збираючи діалектні (народні, ареальні) усталені вислови тощо (Л. Авксент'єв, Н. Бабич, Д. Баранник, С. Бевзенко, І. Білодід, В. Білоноженко, Л. Булаховський, Н. Венжинович, І. Гнатюк, М. Демський, В. Жайворонок, А. Івченко, Г. Їжакевич, В. Калашник, Н. Клименко, В. Коваль, Ж. Колоїз, О. Левченко, Л. Лисиченко, Ф. Медведєв, К. Мізін, О. Потебня, Л. Савченко, О. Селіванова, Л. Скрипник, О. Соболевська, В. Стахова, Ю. Прадід, В. Ужченко, Н. Хобзей, Л. Щербачук та ін.). Народна фраземіка стала об'єктом багатьох кандидатських дисертацій (Н. Коваленко, О. Майборода, Л. Мельник, Р. Міняйло, О. Назаренко, М. Олійник, Н. Романюк, Г. Ступінська та ін.). Та все ж, проблема функціонування самобутніх народних висловів у різних дискурсивних практиках попри стійкий дослідницький інтерес не втрачає своєї актуальності в українській лінгвістиці й досі. Визначення світоглядних координат українського народу в його мові, продуктах духовної та матеріальної культури в умовах глобальних викликів сьогодення – це захист культурного коду, ключ до збереження національної ідентичності та розуміння багатотисячлітнього досвіду нації.

Сформований упродовж століть фразеологічний фонд української мови, як відомо, маніфестує колективні уявлення етносу про явища та реалії дійсності, відтворюючи особливості стереотипного сприймання (оцінного, емоційного, асоціативного тощо). Доведено, що народна

фразеологія – «одне з найбільш переконливих джерел пізнання як психології, так і моралі кожного народу»¹, той «комунікативний універсум масової свідомості українців»², який виконує роль «констант культури, що функціонують у певній мовній спільноті»³. З огляду на це, провідна тенденція сучасних мовознавчих досліджень – пізнати природу різнотипних фразеологічних одиниць як виразників світобачення певного етносу, унікальності його національного менталітету, адже «фразеологізми є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації»⁴.

Крізь призму етнолінгвістичного, лінгвокультурологічного, когнітивного, етнопсихолінгвістичного, дискурсного аспектів наукового пошуку фразеологізми постають як етнічно й культурно марковані стійкі словосполучення, що «ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю та експресивністю»⁵. У цьому контексті вони слугують невичерпним виражальним засобом для художніх текстів, позаяк насиченість мови творів усталеними висловами робить її своєрідною, колоритною, національно детермінованою, оскільки «будь-який фразеологізм, потрапляючи в художній текст, передає останньому ту енергію, що вироблена й закріплена в ньому протягом тривалого функціонування в народному побуті»⁶.

Функційний потенціал фразем в ідіостилі видатних українських письменників, місце усталених народних висловів у системі образності та експресивності художнього тексту з'ясовували автори багатьох наукових студій (В. Бадюл, М. Богдан, Б. Боднар, Н. Венжинович, А. Григораш,

¹ Бабич Н. Д. Відображення у фразеології побуту і звичаїв буковинців. *Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету* (Чернівці, 29 вересня – 1 жовтня 1995 р.) / ред. кол. : А. М. Крутлашов (відп. ред.) та ін. Чернівці : Рута, 1995. С. 94.

² Сизонов Д. Ю. Фразеологія як відбиття національної ідентичності в мас-медійних координатах. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 65.

³ Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2018. С. 26.

⁴ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. С. 8.

⁵ Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. С. 768.

⁶ Мойсієнко А. К. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Лариси Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 115.

Р. Зорівчак, Ю. Кохан, А. Мойсієнко, В. Папіш, О. Пілько, В. Ужченко, Л. Щербачук, М. Яким та ін.), серед них і праці про фразеологічне багатство мови буковинських майстрів художнього слова (Н. Бабич, Н. Гуйванюк, Л. Ткач, Т. Свердан, Г. Кузь, Г. Морараш, М. Цуркан та ін.).

Джерельною базою нашого дослідження стали різножанрові (поетичні, прозові, драматичні) тексти Сидора (Ісидора, Ізидора) Воробкевича – непересічної особистості в розвитку української культури на Буковині, багатовимірний талант якого поєднав покликання самобутнього поета, прозаїка, драматурга, композитора, фольклориста, педагога, громадсько-культурного діяча, редактора буковинських часописів і водночас православного священика, викладача теологічного факультету Чернівецького університету⁷. На ниві просвіти, літературної діяльності й музики митець невтомно працював близько сорока років, «заклавши разом з Юрієм Федьковичем підвалини української національної культури на Буковині, духовного відродження українців краю»⁸, ставши тим, «котрому по Федьковичу загально признає ся перше місце межи буковинськими письменниками»⁹. Твори С. Воробкевича насичені традиційними сталими висловами, які узагальнюють багатовікові народні спостереження, специфіку світосприйняття буковинців, серед яких зростав і жив письменник. Відграючи важливу стилістичну й експресивну роль, різнотипні фраземи надають художній мові особливої виразності та емоційності, забезпечують національно-культурний колорит й народознавчий характер оповіді.

1. Прислів'я і приказки як засоби відтворення національного колориту художнього тексту

Народні приказки та прислів'я – своєрідна окраса й згусток думки-судження, емоційної наснаги текстів¹⁰, адже фразеологія – «це вербальне втілення душі народу, віддзеркалення його внутрішнього світу»¹¹. Паремії – присуття окраса й художніх текстів С. Воробкевича, що багаті на вислови, які формують певну життєву закономірність, є квінтесенцією народної мудрості. Тісний зв'язок прислів'їв і приказок

⁷ Кульбаська О., Шатілова Н. *«Пишу, як серце диктує...»* (Діюстиль Сидора Воробкевича) : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 456 с. (Серія : Мовні скарби Буковини).

⁸ Никоненко П. М., Юрійчук М. І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. Чернівці : Рута, 2003. С. 42.

⁹ Романчук Ю. Передмова. *Твори Ісидора Воробкевича*. Львів : Видавництво товариства «Проміс», 1909. Т. 1. С. 3.

¹⁰ Дудик П. С. Стилістика української мови : навч. посібник. Київ : Вид-чий центр «Академія», 2005. С. 179. (Альма-матер).

¹¹ Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферополь : Доля, 2013. С. 13.

з народнорозмовним джерелом, усталеність їх уживання увиразнено в художніх текстах конструкціями на кшталт «казано», «як кажуть», «як люди кажуть», «кажуть у пословиці», напр.: *«Преці казано: хто любить ревне, жаліє певне»* (III, с. 76)¹²; *«Коли я ще парубочив, она вже під вінець рвалася, а тепер радо і старому не відмовила б: от, як люде кажуть, для похилого плота і гнила вербова підпора увійде»* (II, с. 335); *«В ставі води аж надто, а в млині не завізно, хоч кажуть люде: млиночок – божий дарочок»* (III, с. 142); *«Заходило сонце десь там за наші сині високі Карпати, за велику хмару-колоду, а люди кажуть: як заходить сонце за колоду, то нема надії на добру погоду»* (II, с. 290); *«Кажуть у пословиці: чоловік і жінка – то найліпша спілка!»* (III, с. 69). Аналізований фактичний матеріал засвідчує, що народні прислів'я та приказки «золотими перлинами розсипані по Воробкевичевих творах»¹³.

Семантика цього самобутнього пласту мовних одиниць, зафіксованого в досліджуваних текстах, дає змогу виокремити ті з них, що, узагальнюючи мовний досвід буковинців, характеризують особу за різними ознаками, зокрема: *«Леоніде, ти не сьогоднішній молодець, тобі і зараз не сором під вінець!»* (II, с. 334) – характеристика за віком; *«Яка вродилася, така вдала ся!»* (III, с. 70) – характеристика за вдачею; *«Який Сава, така слава!»* (III, с. 49) – характеристика за вчинками. Чимало паремій дають оцінку людині за характерними рисами її поведінки, як-от: *«Залюблений все одно що п'яний»* (II, с. 115); *«Одним полиже, а другим оббреше!»* (III, с. 158); *«Вміє додати кропу і петрушки до гидкої громадської юшки»* (III, с. 169). Репрезентативними є структури, що характеризують людину через зіставлення контрастних ознак, пор.: довгий / короткий: *«Довгий волос, та короткий розум!»* (III, с. 153); голосний / дурний: *«Голосний як дзвін, а дурний як довбня»* (II, 43); товстий / пустий: *«Верба товста, та пуста!»* (II, с. 247); повний / пустий: *«Повний колос гнесь, а пустий догори пнесь»* (II, с. 162) тощо.

Низка зафіксованих прислів'їв і приказок образно передають людські чесноти та недоліки. Цікаво простежити характеристику осіб за статтю. Так, народні сталі вислови увиразнюють такі риси жінок, як балакучість: *«Бабські слова – пуста полова!»* (III, с. 154); *«Дві бабі, і ярмарок готовий!»* (II, с. 281); надмірна сентиментальність: *«У жінок сліз без ліку»* (III, с. 153); пиха й погорда: *«Дівчина неповита дуже гордовита, а як молодиця, липне і до Гриця»* (III, с. 156); нерозважливість, недостатній

¹² Ілюстративний матеріал подаємо за виданням: Твори Ізидора Воробкевича. Львів : Видавництво товариства «Просвіта», 1909. Т. 1 : Поезії. 420 с.; 1911. Т. 2 : Оповідання. 412 с.; 1911. Т. 3 : Драматичні твори. 421 с. (Руська письменність). У дужках зазначаємо номери тому та сторінки.

¹³ Коржупова А. П. С. І. Воробкевич. Народна творчість та етнографія. 1966. № 3. С. 73.

порівняно з чоловіками інтелектуальний рівень: *«Де чортови ума не стає, там бабу посилає»* (ІІІ, с. 335); *«Жінці зась у мужеві справи ся мішати, бо у жінки довгий волос, розум до порога»* (І, с. 375); *«Мовчи жінко! Твоє діло – куделя!»* (ІІІ, с. 153) тощо. Натомість чоловіка наділяють такими рисами, як допитливість, винахідливість: *«Чоловік чим більше бачить, чим більше знає, то через решето і сито пролізе»* (ІІ, с. 170); кмітливість, уміння знайти вихід із будь-якої ситуації: *«Мужик і до яснішого монарха дорогу найде»* (ІІІ, с. 298); здатність до непередбачуваних вчинків та дій: *«Чоловік без пригоди не живе»* (ІІІ, с. 41); нерозумна поведінка в літньому віці: *«Як волос сивіє, чоловік дуріє»* (ІІІ, с. 331) тощо. Подружжя народна фразеологія характеризує як єдине ціле, як-от: *«Чоловік і жінка – то найліпша спілка!»* (ІІІ, с. 69); *«Муж та жона – то одна сотона!»* (ІІІ, с. 77). Промовистим є образне перенесення: макогін / макітра – чоловік / жінка, пор.: *«Макогін блудить, бо макітра радить!»* (ІІІ, с. 69) – ‘погано там, де в сім’ї верховодить жінка, а не чоловік’¹⁴.

Народну оцінку ілюструють прислів’я та приказки, що характеризують осіб за родом діяльності. До прикладу, акцентують на тому, що людину, яка йде в найми не спонукають до роботи, якщо для неї важливий заробіток, напр.: *«Прошений слуга пса не варт»* (ІІІ, с.160); *«Наймит служить і в ката, коби лиш добра плата»* (ІІІ, с. 159). Негативні оцінки мають ті, хто обіймає керівні посади, пор.: *«Тому хліб не родить, бо такий пройдисвіт начальників робить!»* (ІІІ, с. 153) – про нерозумних керівників; *«До начальства широкі, а від начальства дуже вузькі ворота!»* (ІІІ, с. 152) – про нетривкий статус керівника.

Чимало прислів’їв і приказок указують на різні типи соціальної нерівності між людьми, зіставляючи старших і молодих, заможних і бідних, владу і безправ’я, напр.: *«Мід медови не рівний»* (ІІІ, с. 19); *«Далеко ще чуприні до лисої голови»* (ІІІ, с. 172); *«Не для пастуха ніг мій високий порі!»* (ІІ, с. 291). Соціальний статус у таких влучних висловах підкреслюють опозиції *газда / слуга, пан / хлоп, пан / Іван*, пор.: *«Слуга слугою, газда газдою!»* (ІІІ, с. 157); *«Пан на столі, а хлоп під столом»* (ІІІ, с. 298); *«Що пан, то не Іван»* (ІІІ, с. 330). Владу сильного над слабким образно передають прислів’я і приказки, стрижневими компонентами яких є назви тварин (*миша / кіт, куций / засць*) та птахів (*орел / горобець, синиця / сокіл*), як-от: *«Не гратися миші з котом»* (ІІІ, с. 172); *«Далеко куцому до зайця!»* (ІІІ, с. 49); *«Де-ж вірлови до воробця»* (ІІ, с. 212); *«Синиця соколови не сестриця»* (ІІІ, с. 225). Майнове розшарування увиразнюють

¹⁴ Українські приказки, прислів’я і таке інше / укл. М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 737. (Літературні пам’ятки України).

ужиті в структурі сталих висловлень назви національного одягу (*сурдут, сердак, горботка, жупан*), як-от: *«Що сурдут, то не сердак»* (ІІІ, с. 149); *«Горботка не до жупана»* (ІІІ, с. 188); *«На мій сердак інші люди вовну прями»* (ІІІ, с. 149); *«На мій сердак сукно в інших ступах збивалося»* (ІІІ, с. 149). Найменування реалій на означення різних видів національного одягу набувають у таких фраземах особливих етнокультурних смислів.

Узагальнення зібраного фактичного матеріалу дає змогу констатувати, що українські прислів'я та приказки, зафіксовані в художніх текстах С. Воробкевича, передають фундаментальні життєві цінності багатьох поколінь, закликаючи до високоморального способу життя, зокрема:

– закликають до чесної та сумлінної праці, засуджують ледарювання: *«Поможи, Боже, а ти не лінуйся, небоже!»* (ІІІ, с. 63); *«Боже допоможи, а ти, небоже, не лежи!»* (ІІ, с. 240); *«Треба прями, аби руб'єм не трясти!»* (ІІІ, с. 63); *«Лучше в наймах хліб заробляти, ніж тим кривавим грошем годуватися»* (ІІІ, с. 15); *«Де господар не ходить, там нивка не родить!»* (ІІІ, с. 189); *«Праця не сором!»* (ІІІ, с. 195); *«Годен, не буде голоден!»* (ІІІ, с. 192);

– висміюють нерозумні, необґрунтовані учинки, застерігають про їхні наслідки: *«Де зла рахуба, там скоро беруться до чуба»* (ІІІ, с. 204); *«Хто зі страху умирає, по тім свині дзвонять!»* (ІІІ, с. 57); *«У хрін загризся, а не знає, що і морква є на світі»* (ІІ, с. 171); *«Як собі постелить, так спатиме! Хто в пропасть летить, тому впину нема»* (ІІІ, с. 228);

– засуджують надмірну самовпевненість, зарозумілість, гординю, пиху: *«Дулася жаба, хотіла волом бути і луснула»* (ІІІ, с. 162); *«Високо злітав, та дуже низько упав»* (ІІІ, с. 189); *«Ще крил не має, а вже високо літає!»* (ІІІ, с. 156); *«Ставився левом, а гине мухою»* (ІІІ, с. 335);

– повчають не вірити в успішність безперспективних спроб кардинально змінити вдачу й психіку людини, що виявляються в її поведінці: *«Вовк лиши волос міняє, та вдача его все однакова»* (ІІ, с. 82); *«Вовка, як всі здорові знаєте, все до ліса тягне»* (ІІ, с. 308); *«Вовк шерсть міняє, а натуру ніколи»* (ІІІ, с. 336); *«Хоч kota бий, то все є ласий до сала»* (ІІІ, с. 297);

– застерігають від пияцтва: *«Пий та ума не пропий!»* (ІІІ, с. 26); *«Хто по повній випиває, той в болоті спочиває»* (ІІІ, с. 26); *«Хміль – не вода, чоловікови біда!»* (ІІІ, с. 38); *«Там не раз сварка, де та вража чарка!»* (ІІІ, с. 172); *«Хміль до лихого людей доводить, то погуба, він ще ніколи добра не зробив»* (ІІІ, с. 172);

– попереджають про неминучу плату за недобрі чи нерозумні вчинки: *«Катюзі по заслугі»* (ІІІ, с. 47); *«Поганому і погана честь»* (ІІІ, с. 48); *«Не було ся хапати дурниці, а тепер зогниєш в темниці!»* (ІІІ, с. 47); *«Дер вовк віцю, но і вовкови не минулося»* (ІІІ, с. 205); нагадують про

покарання за гріхи внаслідок порушення моральних чи Божих законів: *«І на гладкій дорозі Божя сила поб'є!»* (ІІІ, с. 53); *«Бог не прутом карає»* (ІІІ, с. 61); *«Бог прутом не карає!»* (ІІІ, с. 126); *«Кого Бог карає, тому розум відбирає»* (ІІІ, с. 191);

– декларують винагороду за високоморальний спосіб життя: *«Хто терпен, тот спасен»* (ІІ, с. 246); *«Хто старий звичай шанує, той не бідує!»* (ІІІ, с. 170); *«Доброму всюди панить»* (ІІІ, с. 198);

– вчать робити все вчасно: *«Куй залізо, закінь горяче»* (ІІ, с. 53); *«Ханай, Петре, поки тепле!»* (ІІІ, с. 46); *«Ходімо, заки лис коло куніці!»* (ІІІ, с. 46).

Репрезентативними є прислів'я і приказки, що попереджають проплинність часу, напр.: *«Нинька жиєш, а завтра гниєш!»* (ІІІ, с. 63); *«Нині рум'яні, а завтра зів'ялі!»* (ІІІ, с. 63); *«Сьогодні чоловік, як той дуб, сильний і здоровий, а завтра вже недужий і від вітру валиться!»* (ІІІ, с. 63); *«Їж і пий, бо як помреться, то все минеться»* (ІІ, с. 232). З-поміж таких фразем виокремлюємо ті, у яких час є умовою для протікання певної дії, як-от: *«І залізо стирається»* (ІІ, с. 175); *«І вужеви жилище виривають!»* (ІІІ, с. 173); *«І на дуді струни рвуться»* (ІІІ, с. 168); *«Лиш до часу постіль цілий!»* (ІІІ, с. 168); *«Але збаном лиш до часу воду черпати; коли він розіб'ється, все пропало!»* (ІІ, с. 310); *«Доти збан воду носить, поки не зіб'ється!»* (ІІ, с. 385); *«Бритва остра, но і она з часом вищерблюється!»* (ІІІ, с. 173). Прикметно, що стрижневими компонентами таких однотипних фразем є назви реалій повсякденно-побутової культури буковинців.

Деякі прислів'я та приказки у творах С. Воробкевича увиразнюють відшліфовані віками характеристики вічних понять, зокрема:

– правда / брехня: *«Правда в світі ще не вмерла»* (ІІІ, с. 297); *«Брехати не ціпом махати»* (ІІ, с. 229); *«Правда і в морі не втоне»* (ІІІ, с. 49); *«Правда кривду переважить»* (ІІІ, с. 49); *«Вже сім літ, як правди ніт!»* (ІІІ, с. 49);

– бідність / багатство: *«Кудрявий волос у щастю в'ється, а в нужді й розпуці на кусні січесь»* (ІІ, с. 213); *«Там розкоші, де в мошенці гроші!»* (ІІІ, с. 40); *«Добрый інтерес, коли повний черес!»* (ІІІ, с. 37); *«Гріш нікому не вадить»* (ІІІ, с. 142);

– мудрість / дурість: *«До всего діла голови треба!»* (ІІІ, с. 45); *«Молодий розум за десять старих!»* (ІІІ, с. 45); *«Що голова, то інший розум!»* (ІІ, с. 390); *«Мудра була его наука, та не лізла до голови без бука»* (ІІ, с. 231).

Мовними знаками національної культури в художніх текстах постають прислів'я та приказки, які узагальнюють людський життєвий досвід через

уподібнення зі світом природи, зокрема: а) із тваринами: *«Вовка пізнаш хоч у баранячій шкурі!»* (ІІІ, с. 50); *«Хто бараном пахне, того вовк з'їсть!»* (ІІІ, с. 227); *«Як kota в дому нема, то мишам празник»* (ІІІ, с. 302); *«Кітка із мишею довго ся не грає»* (І, с. 375); *«Уперта коза вовкови користь!»* (ІІІ, с. 228); *«Куниця хитра, та все капкан мудрійший»* (ІІІ, с. 174); *«На то коня кують, щоб не спотикався»* (ІІ, с. 368); *«Де много псів, там зайцєви певна смерть»* (ІІІ, с. 204); б) із птахами: *«Пізнати ворону по пірю»* (ІІІ, с. 168); *«Сам голуб в кіхті яструба влетів»* (ІІІ, с. 311); *«Курка тому сміє розгребує, щоби зерно найшла»* (ІІ, с. 161); в) із комахами: *«Трут трутом, – пчолою не стане, – мід не збирає, но на мід дуже ласий!»* (ІІІ, с. 349); г) з рослинами: *«Зі злої трави не було ще ніколи доброго сіна»* (ІІІ, с. 49); *«З тернини грушок не діждатися»* (ІІ, с. 240); г) із явищами природи: *«Не було снігу та й не було сліду; настав сніг, став і слід!»* (ІІІ, с. 49); *«І на синє небо може наступити чорна хмара»* (ІІІ, с. 151).

Споконвічні закономірності людського буття в художньому тексті відображають такі прислів'я та приказки, як: *«Не все правда, що світ говорить. Він на брехнях стоїть!»* (ІІІ, с. 8); *«Чи співатиме півень чи ні, а день все буде»* (ІІ, с. 70); *«Тиждень працєю, роби, а в неділю вберися!»* (ІІІ, с. 38); *«Хто не мав долі змалку, той не матиме до останку»* (ІІІ, с. 68); *«Слези мертвого не збудять, а живому не допоможуть»* (ІІ, с. 328). Промовистими є ті структури, що містять ступінь ознаки змальовуваної дії: *«Нераз убогому біда, що рибоньці вода»* (ІІ, с. 209); *«Нещастє не таке велике, як собі думаєш»* (ІІІ, с. 201); *«На самоті гірше, як у біді»* (ІІІ, с. 203). Деякі сталі висловлення акумулюють перевірені часом спостереження щодо шлюбних стосунків, як-от: *«Не було добра, коли пішла бідна сирота за багатиря»* (ІІ, с. 212); *«Судженого і конем не об'їдеш»* (ІІ, с. 54); *«Хто рано одружиться, той вік не натузиться»* (ІІ, с. 333); *«Вірному кохання Бог не противиться!»* (ІІІ, с. 165).

Особливої образності й виразності надає художньому тексту майстерне вплітання в тканину твору ритмічних і римованих сталих висловів, як-от: *«Тягни, кобило, хоч тобі не мило»* (ІІ, с. 44); *«Поки стара спече книші, а в діда не стане душі»* (ІІІ, с. 45); *«Наші діди не знали біди, а їх внуки знають лиш муки»* (ІІ, с. 101); *«Гарно ся ждало, та гидко ся склало»* (ІІІ, с. 220); *«Голубець гукає, собі пари шукає»* (ІІІ, с. 77); *«До чорта та худоба, коли жити не вподоба!»* (ІІІ, с. 9); *«Сорока у ворони просить оборони»* (ІІІ, с. 238) тощо.

Аналіз фактологічного матеріалу красномовно засвідчує, що майстерне використання різноманітних народних прислів'їв і приказок колоритно забарвлює художній текст, емоційно насажує його, глибокозмістовно та сконденсовано відтворюючи національно-культурну специфіку

розумово-мовленнєвої творчості буковинців як невіддільної частини українського етносу.

2. Традиційні примовки як виразники української ментальності в художньому тексті

Самобутність кожного народу паралельно з традиціями, ціннісними орієнтаціями, культурою виявляємо передусім у мовних стереотипах поведінки. У них концентровано риси національної вдачі, національного характеру, що виформовувалися століттями (С. Богдан, Т. Космеда, О. Мельничук, Я. Радевич-Винницький, М. Стахів та ін.). Мовлення персонажів художніх творів С. Воробкевича сповнене усталеними висловами, що їх зазвичай уживають буковинці в певних комунікативних ситуаціях. Такі народнорозмовні кліше уналежують до примовок, виокремлюючи з-поміж них традиційні формули вітання, припрошування, запрошення, побажання, віншування, прокльони, узвичаєні відповіді на певні запитання, прохання та под., дражніння, каламбурні сполуки¹⁵. Такі конструкції експресивізують щоденне спілкування, відтворюють емоційно-почуттєву сферу мовців, а отже, слугують яскравим засобом образотворення.

Розмаїття примовок, відображених у творах С. Воробкевича, за нашими спостереженнями, засвідчує особливості менталітету буковинців, адже за допомогою цих фразем змальовано такі їхні моральні якості, як увічливість, шанобливість, доброзичливість, побожність, емоційність, кмітливість, дотепність тощо.

Формули привітання та прощання передбачають звернення до когонебудь під час / після зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливі побажання співрозмовнику здоров'я, успіхів, Божого благословення тощо. Найпоширеніший компонент таких формул – прикметник *здоровий* (*здорова*), як-от: *«Будь здоровий, рідний краю, річка чиста, луже, гаю, люба верховино! Вже вас мушу покидати, сині, рідні Карпати, завтра ще до днини. І ти, любко, будь здорова, бо ми стелиться дорога далека, тяженька»* (I, с. 42); *«Журавлики, ключолети, – здорові бувайте; як загину, на могилу мою прилітайте»* (I, с. 75); *«Здоров був, вівчарику! Котрим плаєм зійдемо в Катунське?» – спитав хлопця Марко* (II, с. 89).

Розмовне мовлення актуалізує усічену форму такої конструкції, як-от: *«Здорова [будь, була. – Авт.], стара! Здорова, Катерино!»* (III, с. 9). Такі примовки зазвичай передбачають традиційну відповідь, створюючи

¹⁵ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / відп. ред. Л. С. Паламарчук. Київ : Наук. думка, 1973. С. 39.

своєрідну діалогічну єдність, як-от: «**Здоров, брате Петре!**» – гукнув один Чорногорець з гурту. – «**Здоров, брате Прокопе з Подгориці! Яке лихо вас тут до купи збило?**» (II, с. 217); «**Здоров, Федоре! Здоров, дєдю.**» – «**Здорова була!**» (III, с. 68); «**Добрий вечір, брате!**» – кажу до него, а він промовив з-тиха: «**Дай Боже здоровля!**» – та дальше голкою то сюди то туди (II, с. 46); «**Здорові були, пане Сергію!**» – «А, то ви, пане Хомо, дай Боже здоровля!» – сказав я, обертаючись (II, с. 48); «**Добрий вечір, пане Олімпій!**» – роздався по короткій хвилі в компанії голос. /.../ – «**Дай вам Боже здоровлячко, дорога пані Маріоро!**» – відповів з молодецькою веселістю пан Олімпій. – «**Чи здорові, чи веселі, чи раді гостям?**» – «**За все славити Господа! Я здорова і лиха година нас обминає!**» – мовила вдова і засіла на диван (II, с. 349). Подібні формули привітання / прощання – традиційні для мовлення буковинців, виразними є й римовані структури, що супроводжують такі комунікативні ситуації, пор.: «**Здоров, свате Петре!**» – «**Здоров, Пастеровичу Миловане, оце явилось – через долинку та в гостинку!**» (II, с. 69); «**По сій мові бувайте здорові!**» (III, с. 39).

Побожність буковинців як етноментальну рису декларують ті формули прощання, що поєднується зі побажаннями Божого благословення, як-от: *І заплакав молод Гуцул ревними сльозами: «Оставайте всі здорові. Бог най буде з вами!»* (I, с. 57). Віра у вищу небесну силу відображена також у примовках, що висловлюють надію на Божу допомогу в дорозі, як-от: «**Нехай Господь вас провадить!**», – сказала стара і поблагословила своїх синів (II, с. 82); «**Іду, Катерино, до Чернівців. Бувай здорова, Катерино!**» – «**Іди здоров!**» – «**Веди тебе Пречиста Діва!**» – сказала стара мати (II, с. 154). Побажання успіхів у ситуації прощання висловлює примовка з Богом, як-от: [Танасій:] *По що спирати? Забаг іти, – з Богом!* (III, с. 159). Такі вислови у творах С. Воробкевича презентують традиційний мовленнєвий етикет буковинців, аналіз якого дає змогу «проникати в глибини справжньої, непідробної культури спілкування, що ґрунтується насамперед на гідності та взаємоповазі людей»¹⁶.

Формули побажання містять висловлення чогось приємного, бажаного для адресата, спрямованого на його користь, що засвідчує доброзичливий характер таких стереотипних конструкцій. Висловлюючи побажання та вірячи в магію слова, буковинці прагнуть привернути до людини здоров'я, щастя, добро тощо. Більшість таких примовок, як показує фактичний матеріал, починає фразема *дай Боже*, напр.: [Павло:]

¹⁶ Гуйванюк Н. В. Етнопсихологічні особливості етикетних висловлень буковинців у XIX ст. Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня – 1 жовтня 1995 р., Чернівці) / відп. ред. : А. М. Круглашов. Чернівці : Рута, 1995. С. 112.

Дай Боже, Галочко, щоби ти в добру годину говорила! (ІІІ, с. 148); *«Не гнівайся, свахо!... Дай Боже жартувати, а не хорувати!»* (ІІ, с. 172); *«Дай Боже розминуться нам з лихом, – одвітує знов Петро, – та на моє серце чогось сум западає»* (ІІ, с. 23). Паралельно для вираження побажання буковинці вживають частку *бодай*. Серед таких структур теж домінують ті, що виражають побажання співрозмовникові здоров'я, але мають жартівливу семантику, пор.: *«Бодай ти здорова була, жартівлива дівко, прехороша покусю!»* (ІІІ, с. 156); *«Ха-ха-ха! Бодай ти здоров був, Гаврило! На, покріпись, небораче!»* (ІІІ, с. 293); *«Бодай ти здорова була! Не думав я нині сміятися»* (ІІІ, с. 77).

Висловлюючи побажання удачі, щастя, благополуччя, буковинці часто вживають фразему *з роси та з води*, апелюючи до Бога, пор.: *«Дай Боже вам з води і з роси!»* (ІІІ, с. 172); *«Дай їм, Господи, з води і з роси!»* (ІІІ, с. 204); *«За велику панську честь нехай Бог дає з роси і з води»* (ІІІ, с. 338). Приязнь до співрозмовника виражають і розгорнуті формули побажання, як-от: *«Щоби ти здоров був і лиха не знав, дідику Мартине»* (ІІ, с. 172).

Стилістично виразною постає примовка *нехай Мати Божжа (Господь Бог) боронить*, яка передає побажання добра, гараздів, безпеки, благополуччя тощо. Вона представлена розмаїттям одиниць, що містять як побажання собі, так і побажання співрозмовникові, напр.: *«Від напасти не пропасти, Крий ми Мати Божжа!»* (ІІІ, с. 305); *«Єго гидкий позір, непевне око... від того мене нехай Господь Бог боронить!»* (ІІ, с. 79); *«Нехай тебе Мати Божжа від того хоронить!»* (ІІІ, с. 152). Експресивність таких мовних конструкцій у художньому тексті посилює її поширення, пор.: *«Най Милостивий від такого кожного боронить і заступить!»* (ІІ, с. 179).

Доброзичливість, як засвідчують контексти, буковинці виявляють не лише до себе чи співрозмовника, але й до кожної людини загалом – праведної чи грішної, як-от: *«Борони, Боже, кожного чоловіка від такого щастя!»* (ІІІ, с. 11); *«Хорони Господи від таких кожду хрещену душу!»* (ІІ, с. 306); *«Борони, Господи, кожного хрещеного від злої пригоди!»* (ІІІ, с. 266); *«На дворі такий тріскучий мороз, така скажена заверуха, що хрять Господи від такої грізної години кожного грішного чоловіка!»* (ІІ, с. 320); *«Зледащів душегуб, розпився безпробудно, так, що хорони Боже кожного грішного чоловіка від такого налогу»* (ІІ, с. 218). Деякі мовні формули поєднують небажання зла ні собі, ні співрозмовникові, пор.: *«Від того Семена хорони, Боже, всіх хрещених і мене бідну!»* (ІІІ, с. 9); *«Від такого хорони та заступи, Мати Божжа, всіх людей і нас грішних!»* (ІІІ, с. 219); *«Хорони, Боже, єго і кожного грішного чоловіка від тої честі!»* (ІІІ, с. 206). Цікаво, що, бажаючи добра іншим, буковинці, дотримуючись

десятої заповіді Божої, доброзичливі навіть до своїх запеклих ворогів, як-от: «Дочекалась добра, від якого **нехай Господь Бог хоронить і злющого ворога!**» (II, с. 322); «Яка-ж то рана?» – «Глибока, як то море; **щоби ваш найгірший ворог такої на віку не зазнав!**» (II, с. 179). Утім, фіксуємо такі примовки, якими буковинці, бажаючи добра собі, недоброзичливі до тих, із ким ворогують, хто не сповідує християнства тощо, як-от: «**Нехай хмара на Татари, а сонечко на християни**» (III, с. 28).

Реакцію мовця на ті слова співрозмовника, з якими він не погоджується чи прагне, щоб висловлене ніколи не здійснилося, передають своєрідні формули побажання-заперечення: «Спам'ятайся, все гаразд буде! Справлю тобі візочок; як паня до міста їздити будеш!» – «**Щоб того гаразду не діждала!**» (III, с. 156). Ці конструкції також висловлюють доброзичливість буковинців як до себе, так і до будь-кого, напр.: «Бідна ж моя головонько! **Щоб того поважання не діждала! По що нам, дитино, тої честі?**» (III, с. 155); «Друга жінка тішилась би, що двірничкою стане! Таже то честь і слава!» – «**Щоб тої честі ніхто добрий не діждав!**» (III, с. 153); «**Щоб не діждався убогий багату любити!**» (III, с. 143). Описані конструкції, на наше переконання, посилюють емоційність художнього тексту, дотепно й влучно передаючи етику спілкування буковинців – головних персонажів творів С. Воробкевича.

Формули гостинності функціонують у комунікативних ситуаціях привітання, запрошення, пригостання гостей, висловлення вдячності й поваги до того, хто прийшов до оселі, створюючи атмосферу довіри й затишку, напр.: «Добре кажуть, що **милий гість не часто буває**» (II, с. 69); Поздоровкалися ми з Хомою, а він все до нас: «**З гостем і Бог приходить до хати, мої милі гостеньки!**» (II, с. 51). Особливої виразності надають художньому тексту римовані припрошування, як-от: «Риба рибою живе, а ми людьми... **Не дурно сорока скреготала, вона нам гостей казала...**» (II, с. 51); «**Просимо до хати! Наша хата на помості – просим, просим, милі гості!**» (III, с. 353). Гостинні буковинці традиційно пригостяють гостя, примовляючи: «**Прошу, мої гості; чим хата має, тим і приймає**» (II, с. 57), та частують його, бо: «**Перед їдою не вадить, а по їді погладить**» (III, с. 26) або «**Перед обідом не вадить, а по обіді загладить!**» (III, с. 37). Якщо гостеві сподобалося, як прийняли його господарі, він вимовляє: «**Дай Боже, щоб і наші діти так гостей приймали!**» (II, с. 57). Такі примовки засвідчують, що гостинність для буковинців – показова ментальна риса.

Поширеними є примовки, що спонукають гостя зайти до тієї хати, де проживають ще незаміжні дівчата, як-от: «**Сідайте, мої гості, щоб усе добре сідало!**» – припрошує нас Хома, а я додав с сміючися: «**Щоб**

і старости сідали» (II, с. 51–52); *«Сердечно вас вітаємо! Просимо сідати, щоб рої сідали!»* – мовила привітливо вдова Маріора (II, с. 349). Натрапляємо й на образні, жартівливі вислови, породжені ритуальними традиціями сватання, як-от: *«Кожда твар свою пару має, і я прийшов до вашої хати, пари собі шукати»* (II, с. 54). Такі примовки традиційно містять запитання та обов'язкову відповідь, створюючи діалогічні єдності, як-от: *«Гаразд, свахо масноязыка, звідки зачинати, чи з торби, чи з міха?»* – спитав її Мартин. *«Чи то з торби, чи то з міха, слово твоє нам поміха»* – так запримітив Кіндрат, церковний брат (II, с. 164).

Примовки, що їх говорять наприкінці обряду, містять обов'язкові компоненти *кінець* та *вінець*, пор.: *Пелагія побігла до другої комнати, принесла рушник і подала мені, а старий Хома став втішно говорити: «От тепер кінець, і нашому ділу вінець; поцілуйте ж ся, любі діточки»* (II, с. 55); [Марійка:] *Благословіть їх та й гайда під вінець, та й всему кінець!* (III, с. 769); *«Ви батько, а она ваша дитина, она відкриє вам своє серце... тому нашому слову кінець, а ви зробіть нашому ділу вінець»* (II, с. 53). Такі примовки в художніх текстах С. Воробкевича репрезентують багатовіковий досвід традиційної мовленнєвої поведінки буковинців у певних життєвих ситуаціях.

Формули незурочення уживають для того, щоб часом словом не завдати шкоди співрозмовникові чи третій особі. До прикладу, формула *говори здоров* передає реакцію мовця на ті слова, які, на його думку мовця, дещо перебільшені чи загалом не відповідають дійсності, напр.: *«Там дич, як маржину кохають».* – *«Говори здоров!»* (III, с. 30); *«Говори здоров! Три рази з себе ту напасть скидав, але годі та й годі...»* (II, с. 70); або адресант взагалі не хоче їх сприймати чи виражає зневагу до чийось слів, як-от: *«Щезни, біснуватий мерзенику!»* – *«Говори здорова! Забаг тебе і кінець»* (III, с. 20) тощо. Така примовка не має категоричного характеру, вона виражає доброзичливе ставлення мовця до співрозмовника. Оптимістичного відтінку ця мовна формула набуває в поєднанні з усталеним гумористичним висловом, як-от: *«Жиєш собі, як той горобчик на коловатниці, а ми...»* – *«Говори здорова! Три дні не їж, а весело дивися! Уже я не така!»* (III, с. 9–10).

Доброзичливу реакцію учасника комунікації на жартівливий тон співрозмовника передають примовка *смійся здоров*, як-от: *«Ха-ха! Надінь сорочку пазухою назад, бо хтось тебе переполошив чи урік!»* – *«Смійся здоров!»* (III, с. 29). У мовних формулах застереження від зурочення компонент *здоровий* (*здорова, здорові*) поєднується з часткою *собі* та дієсловом відповідної семантики (*засіли собі здорові, знаєте собі здорові, продають собі здорові, цілує собі здорова*), як-от: *«Двірниче, гей!*

засіли собі тут за столом здорові, як на заводинах!» (ІІІ, с. 41); *«Нехай продають собі здорові млин»* (ІІІ, с. 195); *«Нехай собі здорова цілує, прийде черга і на мене...»* (ІІ, с. 79) тощо. Спостережено, що мовні формули незурочення, уживаються як в мовленні персонажів С. Воробкевича, так і в авторській мові, напр.: *«Кажіть ви собі про таке кохане, що хочете, здорові, а я заодно кажу і казати-му, що превелике, безпам'ятне закохане – а частенько так молодь кохається – тільки згуба молодому хлопцеві або дівчині* (ІІ, с. 115); *«Як самі здорові знаєте, що на пущене говіти треба* (ІІ, с. 165). *Вовка, як всі здорові знаєте, все до ліса тягне* (ІІ, с. 308).

Низка примовок є формулами принагідних побажань у процесі згадки про кого-небудь: коли хтось схвально говорить про іншу людину, щоб цим вихваланням не завдати їй шкоди. Такі примовки містять побажання доброго здоров'я тому, про кого згадує мовець, напр.: *«Отже пійшов до пана фешитера, а той, – дай йому, Боже, здоровля! – жарту не знає, – і розказав єму все до волосочка»* (ІІІ, с. 206); *«А наш заступник, владика Сава, щоби здоров, сидить у станевецькім монастирі»* (ІІ, с. 70). Формули незурочення в художніх текстах не лише засвідчують добрі наміри буковинців у бажанні не нашкодити іншим, а й передають їхню заботливість, зокрема віру в магічну силу слова.

У народному мовленні є чимало традиційних висловів, що вживаються для вираження різних емоційних станів. Даючи вихід почуттям, буковинці голосять, супроводжуючи висловлення сталими **вигуковими формулами** на означення їхнього відчаю, зневіри, розпачу, безвиході тощо, пор.: *«Ох, лишенько моє гірке і невиносиме! Розбилося моє щастє на дрібне череп'є, поросло густим мохом!»* (ІІ, с. 381); *«Ох! Боже мій правий, бідонько моя солона!.. Потекла моя доля, як той лист з водою!»* (ІІ, с. 155); *«О, лишенько моє тяжке, о, бідонько моя солона, о, падоньку мій нещасний!»* (ІІІ, с. 227); *«Бідна ж моя головонько, Ох, гіркий мій світе!»* (ІІІ, с. 342).

Художні тексти С. Воробкевича репрезентують розмаїття таких вигукових примовлянь буковинців, які умовно можна поділити на групи за характером стрижневого компонента:

- фраземи зі стрижневим словом *Бог*, що його вживають у кличному відмінку, поєднуючи із займенником *мій* та прикметниками *святий, правий*, як-от: *«О, Боже мій святий!»* (І, с. 225); *«Ах, Боже мій милий і правий!»* (ІІ, с. 138);

- фраземи зі стрижневими словами *біда (бідка), горе, лихо, клопіт, смуток*, що переважно мають демінутивні суфікси та поєднуються з постпозитивними прикметниковими формами *тяжкий, незносимий, гіркий, солоний*, рідше – *перчений, кривавий* та присвійними займенниками,

як-от: «*Бідонько моя солона!*» (II, с. 155); «*Бідко-жс моя солона!*» (III, с. 78); «*Горенько моє перчене!*» (II, с. 50); «*Лишенько-жс моє гіркеє!*» (II, с. 49); «*Лишенько моє тяжке!*» (III, с. 377); «*Клопоте мій гіркий!*» (II, с. 328); «*Клопоте мій солений!*» (II, с. 170); «*Смутку мій гіркий!*» (III, с. 68). Такі конструкції переважно починають вигуки *О!*, *Ох!* або *Ой!*, напр.: «*Ох, лишенько моє гірке і невиносиме!*» (II, с. 381); «*Ох, ох, лишенько ти моє тяжке і незносиме!*» (II, с. 326); «*Ой, смутку жс мій тяжкий!*» (III, с. 87);

– фраземи зі стрижневим словом *голова* в поєднанні з прикметником *бідна* та присвійним займенником, як-от: «*Бідна жс головонько!*» (II, с. 170); «*Бідна жс моя головонька!*» (III, с. 392); «*Бідна моя головонько!*» (II, с. 167); «*Бідна наша головонько!*» (II, с. 388);

– фраземи зі стрижневим словом *світ*, що поєднується з прикметниками *милий*, *гіркий* та присвійним займенником *мій*, як-от: «*Ох, гіркий мій світе!*» (I, с. 67); «*Ох, ти мій милий світе!*» (III, с. 13);

– фраземи зі стрижневими словами *доля*, *недоля*, що сполучаються з прикметниками *гірка*, *щербата*, *тяжка*, *лукава*, напр.: «*О, гірка недоле!*» (I, с. 372); «*Ох, доле щербата!*» (I, с. 379); «*О, лукава, тяжка недоле!*» (II, с. 320); «*Ох, недоле тяжка!*» (III, с. 306).

Образне використання вигуківих формул у поєднанні з порівняльними зворотами увиразнює сум та розпач мовця, пор.: «*Боле мій тяжкий, незносний, глибокий, як море, ох, недоле гірка, люта – жалю мій і горе!*» (I, с. 378–379). «*О тяжкеє горе, велике, як ті Карпати, глибоке, як море!*» (I, с. 382). Такі фраземи колоритно передають почуттєво-емоційний стан мовця у різноманітних комунікативних ситуаціях, виражаючи широку палітру настроїв і переживань.

У мовній тканині художніх творів С. Воробкевича привертають увагу мовні **формули прокльонів**. Як глибоко набожні люди, буковинці найбільший страх відчують перед Богом. Частину лайливих формул у досліджуваних текстах становлять прокльони, у яких мовець апелює до Бога, вірячи в його справедливість та справедливе покарання. Такі формули починаються частками *бодай* та *щоб* із займенниковими формами, мають негативну семантику, а за структурою є недовомленими конструкціями – евфемізмами, напр.: «*І ви, нівроки, пане побережнику, шерсть міняє, бодай вас!*» (III, с. 44); «*Той нездара і мого Михайла від мене віддалив, – щоб єго!...*» (III, с. 180); «*Там у великім світі думають, що на Буковині нема тенія. Бодай тих зависників!*» (II, с. 231).

Словесні формули прокльонів дають змогу простежити законсервовані в царині мови релігійні світоглядні уявлення українців. Аналізовані стереотипні висловлювання яскраво ілюструють апеляцію до двох

протилежних сил – світлих і темних. Стрижневими компонентами формул прокльонів з апеляцією до світлих небесних сил є номінації *Бог, Господь, Пречиста Діва*, напр.: *«Бодай вам Господь гріхів не простив»* (ІІІ, с. 187); *«Бодай єго Пречиста Діва покарала»* (ІІІ, с. 179); *«Заплати їм, Боже!»* (ІІІ, с. 201); *«Бог би вас не простив»* (ІІ, с. 365); назви культових символів християнської релігії (*церковні хрести, святі образи, святі дзвони*), як-от: *«Хрести церковні щоб на тебе поспали й тебе заголовили!»* (ІІІ, с. 248); *«Щоб на тебе образи поспали!»* (ІІІ, с. 19); *«Святі образи щоб на него поспали!»* (ІІІ, с. 106); *«Щоб ти святих дзвонів більше не чув!»* (ІІІ, с. 250). Часом такі примовки є обірваними структурами, що замовчують, якої саме кари бажає мовець, однак частки *бодай* та *щоб* у відповідному контексті красномовно засвідчують недоброзичливий характер таких висловів, напр.: *«Він хотів ще гірше нещастє на вас навести...»* – *«Бодай єго Мати Божа!...»* (ІІІ, с. 204); *«Надвір, ошуканці! Ви нас до крайньої нужди допровадили, щоб вас Пречиста...»* (ІІІ, с. 188). Апелюючи до темних надприродних сил, що втілюють зло, буковинці вживають такі стрижневі компоненти прокльонів, як *чорт, чортова мати, Люципер, пекло*), напр.: *«Нехай вас чортова мати вьземе»* (ІІІ, с. 27); *«Бодай їх сам Луципир вьзє!»* (ІІ, с. 90); *«Бодай тя, нехристе, Луципир вхопив!»* (ІІІ, с. 168); *«Щоб їх пекло не приймало!»* (ІІІ, с. 190). Фіксуємо й прокльони з апеляцією до своїх споконвічних ворогів – татар, як-от: *«Щоб єго татари вьзали!»* (ІІІ, с. 152); *«Щоб вас Татарва знала!»* (ІІІ, с. 328); *«Татари щоб го вьзали»* (І, с. 196).

Передаючи велике невдоволення, обурення, досаду, персонажі творів С. Воробкевича супроводжують прокляття своєрідними побажаннями ворогові лиха, нестатків, поганого здоров'я, що маркують опорні компоненти *лихо, зла година, чума, гостець* тощо, напр.: *«Щоб їх зла година не минула!»* (ІІІ, с. 195); *«Нехай їм на лихо буде»* (ІІ, с. 92); *«Щоб тобі нужда на потилицю!»* (ІІІ, с. 43); *«Щоб на них чума спала!»* (ІІІ, с. 42); *«Щоб на тебе хмара спала!»* (ІІІ, с. 118); *«Щоб ти язиком удавив ся!»* (ІІІ, с. 238); *«Бодай тобі язик перегородило!...»* (ІІІ, с. 344); *«Мняв би тя гостець!»* (ІІІ, с. 371). Деякі формули прокльонів виражають адресатові побажання загибелі та неспокою після смерті, як-от: *«Щоби ті не жили, Що гірко в него трути, їді, жовчі влили»* (ІІІ, с. 306); *«Щоб твоя кість непростена! Щоб тебе не приймала ні земля, ні пекло! Щоб ти до судного дня, як той проклятий Кайн, блукав!»* (ІІІ, с. 120). Побажання загибелі може також втілюватися в побажаннях пропасти назавжди, як-от: *«Щоб твої потомки каміннем поставали, клятий Радо!»* (ІІ, с. 97); *«Бодай той богомаз іще раз на світ не родився...»* (ІІ, с. 133–134); *«О бодай на віки їх слід пропав! Злидні мене зі світа гонять!»* (ІІ, с. 323).

Своєрідне побажання смерті, але довгої смерті у страшних фізичних муках виражає прокльон *бодай не сконали*, напр.: *«О, бодай же ті не сконали, що нас розлучили!»* (I, с. 139); *«Бодай не сконали ті, що наше все коханє, як нитку, порвали!»* (I, с. 237). Поширеними в досліджуваних текстах є фраземи: *«Щоб вас вітрами завіяло!»* (III, с.187); *«Бог-дай тебе вітром занесло!»* (II, с. 172), які також виражають побажання комусь безслідно зникнути. Такі прокльони мовець може висловлювати не лише конкретній особі, але й щодо матеріальних речей, пор.: *«Ой бодай ти, керниченько, навік ся запала!»* (I, с. 114); *«О, бодай же сад той висох, хатка щоб запалась, а ту кладку яворову щоб вода забрала!»* (I, с. 145).

Мовленнєва практика буковинців засвідчує примовки, що мають гумористичний, глузливий відтінок, як-от: *«Сто дідьків їм, а їх матері хрін у рот!»* (III, с. 57); *«Щоб тобі безрога теля вродила!»* (III, с. 58); *«Щоб тебе безносі цілували!»* (III, с. 311); *«Бодай тя горобці з'їли!»* (III, с. 390). Більшої виразності та емоційності художньому тексту надають контексти, насичені кількома формулами прокльонів, пор.: *«Щоб єго гангірина їла, щоб єго люди як чуму обминали, щоб єго діти ще у матерній утробі каміннем поставали!»* – так кляла стара Єла, отираючи з лиця дрібні слези (II, с. 99); *Озвались прокльони страшні: «Щоб вечера ти не дожив, безбожний, – сиріток бездольних брехнею ти звів, обманив! Щоб громи і тучі тя вбили, щоб щастя на світі не мав за те, що ти дану присягу, як прутчик слабенький, зламав!»* (I, с. 371); *Кляне дитину злу: «Щоб земля вас не приймила! Ти невдячнеє дитя, щоб ти сонця не діждала, ані щастя, ні пуття!»* (I, с. 384). Розмаїття народнорозмовних формул прокльонів у художньому тексті інтенсифікує його емоційну насиченість. Передаючи почуття обурення, невдоволення, роздратування примовки лайливого характеру є не лише засобом відтворення почуттєвої сфери персонажів, але й маркером своєрідної вербальної магії й віри українців у силу мовленого слова.

У досліджуваних текстах фіксуємо **формули гумористичного характеру та каламбури**, що їх уживають буковинці під час розповіді чи характеристики чогось, додаючи свої міркування, які часто не відповідають дійсності, тобто мовець дещо перебільшує суть повідомлюваного. Ці примовки є гумористичними, зазвичай римованими виразами, як-от: *«Вороний коник на леваді пасеся, потанцюю з Федорихов, бо файно трясєся!»* (III, с. 395); *На зеленій Буковині, між високими карпатськими горами, над рікою Молдовицею – давно се діялось – жили два заможні Гуцули, Федір Дередула та Лесь Борсук; они хиба птичого молока не мали, оба богачі, сам нечистий носив їм колачі, в сорочках на світ народились* (II, с. 285).

Художньому тексту такі дотепні вислови надають образності, зокрема в контактній позиції, нанизуючись і утворюючи експресивно забарвлені блоки, властиві фольклорному дискурсу, пор.: *Се діялося тогди, коли наші діди ще не знали біди, коли і десятник був паном, і єму приніс належався, коли хто знав викрути, то не йшов в рекрути, коли кождий брикав, до кого лиш приступало* (II, с. 225); *«Сю кулю носив у ременю славний ватажко-гайдамака Довбуш. Він її на Великдень з пасхою святив, у дев'ятьох водах мив, дев'ятьма зіллями кури́в і самого чорта не боявся!»* (III, с. 34). Нагромадження фразеологізованих сполук в одному контексті динамізує художню оповідь, актуалізує певні змістові інтонації, незалежно від того чи то мовлення персонажів, чи авторська мова, пор.: *Ліворуч від пана фельвальтера сидів поважний протопопа, на всю околицю богач, бо доля носила єму рано і вечер свіжий колач, носила дров у ліс, ляла воду у керницю, обстриженим вівцям давала нову вовну, а в посток приносила в дім масних галушок, і то повне корито, щоб хазяїнови було сито* (II, с. 229–230); [Ксеня:] *Таже я того давно, давно бажаю і вас на весілля почесувати думаю, не бучком і бичем, но горівкою і колачем. Найду вам і гарну сваху, не жабисько-черепаху – кумку-любку Ірину, 60-літню дівчину* (III, с. 209). Як засоби вираження народного гумору та іронії, такі усталені словесні формули відтворюють у художньому тексті особливості сміхової культури українців.

Отже, примовки як одне з вербальних мікрополів української етнокультури фокусують риси національного характеру в системі мовних формул, випрацюваних віками та закріплених у народному побуті. Сталі вислови доброзичливого, емоційного та гумористичного характеру в досліджуваних художніх текстах маніфестують прихильність, відкритість, сердечність, щирість буковинців до співрозмовника, їхню побожність та богобоязливість, заботливість, дотепність, репрезентують специфіку народної психології, сміхової та емоційної культури.

3. Фраземи релігійної семантики як маркери етномовної культури українців у художньому тексті

Художня мова С. Воробкевича рясніє мовними формулами, що групуються навколо слова *Бог* чи *Господь*, стверджуючи важливість християнської моралі для буковинців. «Прості люди, – справедливо зауважує Н. Бабич, – не знають, коли з'явилися слова Бог, Господь, Ісус Христос, не відають їх етимології, але ставляться до них як до оберегу, з якими людина почувається на цьому світі

спокійніше»¹⁷. Вони є центром духовного притягання в українстві, а естетичне вираження цього тяжіння ґрунтується на національних традиціях, які репрезентують психологію, спосіб мислення та естетичний ідеал українців. С. Воробкевич як священник розумів, що релігійність – важливий складник українського національного характеру. Ця етнопсихологічна риса в його художніх текстах на мовному рівні відображена в багатьох примовках, проаналізованих вище, адже з-поміж них – чимало таких, що виявляють побожність і богобоязливість буковинців.

Мова творів С. Воробкевича переконує, що ім'я Бога буковинці згадують, вітаючи один одного, благословляючи, прощаючись, висловлюючи побажання гараздів та здоров'я, сварячись чи проклинаючи когось. Однак їхній перелік цим не вичерпано. Репрезентативною в досліджуваних текстах є фразема *хвалити Бога (Господа)*, що слугує своєрідною формулою подяки за все, що зараз є в мовця, у якій ситуації він опинився чи як йому ведеться: «*У мене, **хвалити Бога**, всего доволі, лише щоби було кому тим зарядити*» (II, с. 55); «***Хвалити Бога**, ми тепер вже вільні, – дасть Бог, може щасливо зайдем у нашу незабутню Україну*» (II, с. 21); «***Хвалити Господа**, що ті злопам'ятні злидні на віки пропали!...*» (II, с. 194); «***Хвалити Господа! Не гонить ватаман на паничину***» (III, с. 45) тощо. Подекуди в розмовному мовленні буковинців, як засвідчують твори письменника, дієслово *хвалити* заступає віддієслівний іменник *хвала*, напр.: «***Хвала Богу! Права душа марно не загине***» (II, с. 140); «*А тих є, **хвала Богу! Ніхто їх не сіє, самі родяться...***» (III, с. 48). У таких примовках буковинці не лише дякують Богові, але й прославляють його, як-от: «***Гаразд, славити Господа! Правда, не живеся так, як колись, але і за се треба Господеві дякувати!***» (II, с. 331).

Для вираження почуття розпачу, жалю з приводу чого-небудь буковинці вживають фразему *жхалься (жхалься), милий Боже*. Такою формулою мовець ніби благає Бога зглянутися й полегшити ситуацію, що спричинила лихо, як-от: «*Тепер, **жхалься, милий Боже**, все змінилося, мужик збіднів...*» (II, с. 227); «*Тепер, куди оком кинеш, пустка, гола пустка, **що жхалься, милий Боже!***» (III, с. 30); «*В нас застоя, **жхалься Боже**, йдемо, наче раки ті!*» (II, с. 157). Така примовка інтенсифікує вияв дії чи ознаки, про яку йдеться.

Застереження від чого-небудь небажаного передає фразема *хорони Боже* та її діалектний варіант *хрань Боже*. Це своєрідне звернення до Бога

¹⁷ Бабиц Н. Д. «Сила Божа» в народній фразеології. *Культура слова* / ред. кол. : С. Я. Єрмоленко (відп. ред.) та ін. Київ, 1996. Вип. 48–49. С. 133.

уберегти, запобігти чомусь, здебільшого поганому, напр.: «Він скупий, а як розлютиться, **то хорони Боже!**» (ІІІ, с. 326); «**Хрань Боже**, щоби хто посмів був то святе гніздо рушити» (ІІ, с. 238); «У нас, кумоньку, таке завелось, що **хорони Боже**» (ІІ, с. 70). Ця фразема в досліджуваних текстах має синонімічні варіанти, пор.: «Я так утомився, що **хорони Мати Божа!**...» (ІІ, с. 37); «Очи єму в ямки так запали, що **хорони Пречиста Діво...**» (ІІ, с. 158).

Апелюють до Бога у творах С. Воробкевича буковинці, прохаючи когось про допомогу, уживаючи фразему *на милість Божу* як шанобливу форму. У художніх текстах засвідчено діалектний вияв примовки – *про милість божу*, що виражає підсилене прохання, спонукування до якоїсь дії, вчинку, напр.: «**Про милість Боже**, скажи єму, милий Олімпій, нехай розуму набере!» (ІІ, с. 334); «Ах, дай, **про милість Боже**, хоч кусничок малий» (І, с. 313); «**Про милість Боже**, Христа ради, скажи, що з ним сталося?» (ІІІ, с. 247).

Віру українців у Божу всемогутність та справедливість передає фразема *як (коли) Бог допоможе*, напр.: «**Як Бог допоможе**, то небаром хатчину поставимо» (ІІІ, с. 200); «По обіді від'їдемо, а **коли Бог допоможе**, то завтра вечором побачиш панну Фльорику...» (ІІ, с. 345); «Пшениця вже дозріла, **за завтра, коли Бог допоможе**, вже жати треба» (ІІ, с. 242). Сподівання на успішне завершення справи з Божою поміччю передають фраземи *як Божа ласка* та *як Бог віка допустить*, пор.: «**Як Божа ласка**, то з весною і свій куток буде» (ІІІ, с. 195); «За три неділі, **як Бог віка допустить**, у тебе на весіллі погуляємо» (ІІ, с. 47). Самобутні стали вислови ілюструють відкритість людини перед Богом, яка доручає йому свою долю і сповнена надії на Боже благословення, напр.: «Не жури ся, нене! **Бог нас без своєї помочи не оставить**» (ІІІ, с. 9).

Фраземи з релігійною семантикою містять застереження про те, що Бог як допомагає, так і карає за аморальні вчинки, тому українці бояться його гніву, напр.: «**Бійтеся Бога!** Не губить невинної душі, він не винен!» (ІІІ, с. 48); апелюють до Бога для вираження запевнення, заприсягання в правдивості сказаного, щоб не брати на душу чужий гріх, пор.: «**Бог свідком**, що я від Покрови на вівчаревій полонині не був!» (ІІІ, с. 49). Особливо виразними є ті мовні структури, у яких мовець бажає собі кари Господньої на знак правдивості висловленого, напр.: «**Бог свідком**, що я до него і словечка не промовила... **Скарай мене, Боже, як неправда!**» (ІІІ, с. 13); «**Карай мене, Боже, як святої правди не кажу**» (ІІІ, с. 58).

Особливу пошану буковинців до померлих, яких не годиться поганим словом згадувати, виявляє формула *земля пером* у різній інтерпретації, пор.: «Зараз після смерті матери – **нехай їй земля пером** – взяла мене

тітка за свого» (II, с. 115); «**Пером тобі свята земля, чиста праведна душе!**» (II, с. 177); «**Пером тобі земляця, сердечний Андрію, – доволі ти на світі покутував і карався**» (II, с. 185); «Добра душа покійник був, **пером єму земля!**» (II, с. 325); «**Покійниця-добродійка, пані-матка – дай Боже, щоб земля їй пером – так нас пестувала, що аж га!**» (III, с. 96).

Вірять буковинці й в існування темної сили – *чорта* (сатану, нечистого, люцифера) як утілення зла, тому бояться називати його ім'я вголос (коли й називають, то одразу згадують про Бога), як-от: «Як я то побачив, /.../ пізнав, що на мене, **дух святий перед нами, самий рогатий, куцохвостий чорт напосівся**» (II, с. 169); «Подивись, як виглядає! **Бог святий з нами, як сотона!**» (III, с. 77). Отже, примовки релігійного характеру в текстах С. Воробкевича репрезентують світогляд буковинців, їхню ментальність та християнсько-етичні цінності.

ВИСНОВКИ

Фразеологічні одиниці – особливі вербальні знаки української культури, що акумулюють багатовіковий досвід, національну психологію та етнокультурні коди. Як носії культурної інформації, вони слугують яскравим засобом образо- й текстотворення. Художні тексти С. Воробкевича щедро наповнені народними фразеологізованими сполуками, що в закодованій формі узагальнюють специфіку світосприйняття, філософії, психології, менталітету, традицій, вірувань, естетичних і моральних цінностей народу, серед якого він виріс і жив, виражають його дух і національну ідентичність.

Прислів'я та приказки як засоби відтворення національного колориту художнього тексту узагальнюють і передають споконвічні закономірності людського буття та фундаментальні життєві цінності багатьох поколінь, глибокозмістовно та сконденсовано відтворюючи етноспецифіку їхньої розумово-мовленнєвої творчості. Традиційні примовки як виразники української ментальності (усталені формули привітання, прощання, побажання, гостинності, незурочення, вигуківі формули, формули гумористичного характеру та каламбури, формули прокльонів) відтворюють у художньому тексті національний мовленнєвий етикет, специфіку народної психології, сміхової та емоційної культури, є маркерами своєрідної вербальної магії та віри українців у силу мовленого слова.

Із закарбованих у народній фразеології багатовікових спостережень українського етносу автор художнього тексту черпає влучні, емоційні та образні характеристики зовнішності, характеру, вдачі, дій та вчинків

персонажів, повчає, застерігає, висміює, жартує, засуджує, сварить тощо. Система залучених до текстової тканини фразем змальовує такі риси буковинців, як прихильність, відкритість, сердечність, щирість до співрозмовника, недобррозичливість до ворогів, увиразнює їхню особливу емоційність, дотепність та специфічне почуття гумору. Низка усталених висловів виявляє побожність та богобоязливість буковинців як рису їхнього національного характеру, констатує важливість для них християнської моралі.

Фраземіка художніх творів буковинського письменника відображає як загальнонародні тенденції, позначені етнопсихологічними особливостями, так і локальні, регіональні риси, що експресивізує художній текст, надає йому національного забарвлення, пронизує народним духом, засвідчуючи глибоку обізнаність автора з народною творчістю.

АНОТАЦІЯ

В умовах глобальних викликів сьогодення українська лінгвістика актуалізує дослідження глибинних вимірів національно-мовної картини світу, волюючи віднайти й оприявнити ті духовно й ментально специфічні мовні засоби, що засвідчують унікальність і самотність етнічної спільноти. Етномовну специфіку особливо чітко простежуємо у фразеостистемі мови, здатній накопичувати, зберігати й відтворювати парадигму світоглядних домінант етносу, які відображають риси його національного менталітету. Образність та емоційне забарвлення фразеологічних одиниць як носіїв етнокультурної інформації забезпечує їхню цінність у ролі мовних засобів експресивізації художнього тексту. Різноманітні фраземи, майстерно залучені до мовної тканини художніх творів, своєрідно наповнюють текстопростір національним колоритом.

Аналіз художніх текстів видатного буковинського письменника С. Воробкевича засвідчив, що фраземний фонд його творів постає як система випрацюваних віками мовних конструкцій, які є невіддільною частиною щоденного спілкування буковинців другої половини XIX ст., відображає їхні психічні, інтелектуальні, ідеологічні, релігійні, естетичні засади мовомислення. Ця система стереотипних словесних формул, увібравши найдавніші звичаї та традиції, є тим мовним кодом, що відкриває своєрідність національно-мовної картини світу та репрезентує в мовній тканині художніх текстів письменника особливості української лінгвокультури.

Література

1. Бабич Н. Д. «Сила Божа» в народній фразеології. *Культура слова* / ред. кол. : С. Я. Єрмоленко (відп. ред.) та ін. Київ, 1996. Вип. 48–49. С. 129–135.
2. Бабич Н. Д. Відображення у фразеології побуту і звичаїв буковинців. *Матеріали III Міжнар. історико-краєзнавчої наук. конф., присв. 120-річчю заснування Чернівецького університету* (Чернівці, 29 вересня – 1 жовтня 1995 р.) / ред. кол. : А. М. Круглашов (відп. ред.) та ін. Чернівці : Рута, 1995. С. 94–96.
3. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2018. 45 с.
4. Гуйванюк Н. В. Етнопсихологічні особливості етикетних висловлень буковинців у XIX ст. *Матеріали III Міжнар. історико-краєзнавчої наук. конф., присв. 120-річчю заснування Чернівецького університету* (29 вересня – 1 жовтня 1995 р., Чернівці) / ред. : А. М. Круглашов (відп. ред.) та ін. Чернівці : Рута, 1995. С. 112–115.
5. Дудик П. С. Стилїстика української мови : навч. посібник. Київ : Вид-чий центр «Академія», 2005. 368 с. (Альма-матер).
6. Коржупова А. П. С. І. Воробкевич. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 3. С. 72–74.
7. Кульбабська О., Шатілова Н. «Пишу, як серце диктує...» (Ідіостиль Сидора Воробкевича) : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 456 с. (Серія : Мовні скарби Буковини).
8. Мойсієнко А. К. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 115–121.
9. Никоненко П. М., Юрійчук М. І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. Чернівці : Рута, 2003. 208 с.
10. Романчук Ю. Передмова. *Твори Ісидора Воробкевича*. Львів : Видавництво товариства «Просвіта», 1909. Т. 1. С. 3–4.
11. Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
13. Сизонов Д. Ю. Фразеологія як відбиття національної ідентичності в мас-медійних координатах. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 64–71.

14. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / відп. ред. Л. С. Паламарчук. Київ : Наук. думка, 1973. 280 с.
15. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 786 с. (Літературні пам'ятки України).

Information about the author:

Shatilova Nataliia,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Modern Ukrainian Language,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsyubynsky Street, Chernivtsi, Ukraine